

ДОСЛІДЖЕННЯ В. САРБЕЄМ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

У статті розглянуто особливості концепції національного відродження України в інтерпретації В. Сарбея. У 1990-х роках він продовжував активно займатися дослідженням історії України XIX - початку XX ст. й запропонував власне бачення цього процесу. Предметом аналізу є сутність поняття національного відродження, етапи, поширення в часі й просторі, соціальна база та ін. у працях В. Сарбея.

Ключові слова: В. Сарбей, історія України XIX - початку XX ст., національне відродження України.

В статье рассмотрены особенности концепции национального возрождения Украины в интерпретации В. Сарбея. В 1990-х годах он продолжал активно заниматься изучением истории Украины XIX - начала XX в. и предложил собственное видение этого процесса. Предметом анализа является сущность понятия национального возрождения, этапы, распространение во времени и в пространстве, социальная база и др. в работах В. Сарбея.

Ключевые слова: В. Сарбей, история Украины XIX - начала XX в., национальное возрождение Украины.

The Ukraine national revival concept features in V. Sarbey's interpretation are considered in article. In 1990th he continued to be actively engaged in studying of Ukraine history XIX - early XX c. and has offered own vision of this process. The analysis subject is the gist of national revival concept, stages, distribution in time and in space, a social base, etc. in V. Sarbey's works.

Key words: V. Sarbey, history of Ukraine XIX - early XX c., Ukraine national revival.

Дослідження історії України XIX - початку XX ст. залишаються важливими і пріоритетними для науковців сьогодні. Особливий інтерес викликає проблематика, пов'язана із формуванням національної самосвідомості, становлення і консолідації української нації, вивчення якої в Україні розпочалося у 1990-х рр. Серед істориків, які в цей час зайнялися даною тематикою був Віталій Сарбей. Більше того, він, безумовно, був одним із перших, хто в пострадянській Україні розпочав розробку національного аспекту в історії України XIX - початку XX ст.

Низку праць В. Сарбея 1990-х рр. присвячено висвітленню національного відродження України [10-12; 17; 20; 22; 23]. Підсумком його роботи у цьому напрямі стала монографія «Національне відродження України» (К., 1999). За структурою, основними положеннями, змістом ця робота є аналогічною до підручника для дев'ятого класу, вперше виданого у 1994 р. Якщо порівняти монографію та підручник, видно, що відбулася зміна назв першого і другого розділів, багатьох підрозділів (або уточнення), деякі глави об'єднані чи не розміщені у монографії. Втім

зміст лишився незмінним. Найбільший інтерес викликає вступ монографії, який розкриває основну сутність бачення В. Сарбеєм «національного відродження» України. Дослідник розглядав поняття «національне відродження», його зміст, історіографію проблеми, географічні та хронологічні межі.

Прагнучи переглянути, оновити марксистську концепцію української історії, знайти відповіді на невирішені питання, оптимальний варіант, науковець звертався до теорій відомих українських та діаспорних істориків (М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, І. Лисяка-Рудницького, З. Когути, О. Прицака, Дж. Решетара, П. Магочія). Поняття «українське національне відродження» у В. Сарбея - це комплекс подій в історії України кінця ХУІІІ - початку ХХ ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пошквалюванням і піднесенням українського національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців [13, с. 357; 16, с. 18;], що свідчило про активізацію становлення і консолідацію на основі українського етносу нації [24, с. 30].

Зміст українського відродження XIX ст., в інтерпретації В. Сарбея, складають два взаємопов'язаних процеси: 1) соціотворчий - формування української національно-свідомої інтелігенції, яка очолила національний рух; 2) націотворчий - перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту [16, с. 22]. Історик використав відповідно ідеї З. Когута та І. Лисяка-Рудницького, які, вважає, найбільш емко розкривають українське національне відродження.

Разом із тим, дослідник розширював зміст національного відродження України. Він наголошував, що при висвітленні цього процесу необхідно зосереджуватися на національно-етнічній, соціально-економічній, політичній, духовно-культурній складових розвитку українського народу [16, с. 26]. І. Колесник, зважаючи на всі характеристики, зробила висновок про два сенси цього поняття у В. Сарбея: 1) в широкому смислі слова, як аналог українського історичного процесу XIX ст.; 2) у вузькому - як національно-визвольний, громадський рух, літературно-культурне відродження [5, с. 14].

Українське національне відродження - у висвітленні В. Сарбея - не однолінійний процес - це два потоки, що однакові за змістом, паралельні за напрямом, одночасні в певних хронологічних рамках, але розмежовані територіально. Він повністю сприйняв ідею М. Грушевського [13, с. 357]. Розглядаючи «рух» українського національного відродження у часі та просторі, дослідник фактично пропонує власну періодизацію цього процесу. Під час її побудови були використані схеми В. Леніна, М. Грушевського, І. Лисяка-Рудницького, О. Прицака, Дж. Решетара. Вже в 1992 р. В. Сарбей у контексті розгляду проблем формування української національної самосвідомості, запропонував такі етапи «загальноукраїнського національно-культурного відродження»: 1) дворянсько-шляхетський (з кінця XVIII до середини 40-х років XIX ст.): колискою українського національного відродження стала Слобожанщина та Лівобережжя після ліквідації там козацької автономії, охоплює Харків, Полтаву, Ніжин, досяг Перемишля, Львова, центрами поширення української національної самосвідомості також стали Москва та Санкт-Петербург; 2) різночинсько-народницький (від Кирило-Мефодіївського братства): відбувається політизація національного руху, поширюється на Наддніпрянщину; 3) загальнонародний (з 1890-х років до 1917 р.) - заключний етап формування української національної самосвідомості, найвпливовіший регіон на цьому етапі - Східна Галичина з центром у Львові [12, с. 11].

Надалі цю періодизацію історик застосовував до українського національного відродження. О. Караульна, розглядаючи етапи національного відродження виділені В. Сарбеем, вказує, що дослідник «визначальним критерієм назвав політичний чинник» [3, с. 104]. Втім у роботі, на яку посилається дослідниця, подібних даних немає. На нашу думку, в періодизації В. Сарбея був застосований не лише один критерій, а їх комплекс.

У своїй схемі дослідник поєднав декілька періодизацій. Він використав етапи загальноросійського визвольного руху В. Леніна, а також І. Лисяка-

Рудницького, основним критерієм періодизації якого був фактор належності проводу українського «територіального патріотизму» певному стану суспільства: 1) кінець XVIII ст. - 1840-ві рр. - шляхті; 2) 1840-1880-ті рр. - демократичній інтелігенції; 3) 1890-ті рр. - 1914-1918 рр. - соціально здиференційованій та політично самосвідомій модерній нації [7; 12, с. 11]. В. Потульницький, відзначив, що В. Сарбей перший із дослідників, хто помітив майже абсолютну тотожність періодизації І. Лисяка-Рудницького схемі В. Леніна. В. Потульницький пояснив цю схожість їх спільною гегельянсько-марксистською основою [9, с. 33]. В. Сарбей також підкреслив подібність цим схемам, періодизації історії розвитку ідей націоналізму М. Грушевського: 1) провансальська до утворення Кирило-Мефодіївського братства - ідеалізація української минувшини, етнографічно-історичний інтерес інтелігенції; 2) діяльність «братчиків», соціалізація українства 1840-1870-х рр.; 3) з 1880-х рр. національний рух «переводить» українську справу на ґрунт реальних відносин на всій території українського народу [12, с. 11].

Використання схеми М. Грушевського, запропонованої в «Історії України-Руси», як вказує Н. Яковенко, з 1920-х рр. стало узвичаєним явищем. На неї спиралися радянські історики (оздоблюючи класовим аспектом) та їхні опоненти (наголошуючи «національні» чи «державницькі» аспекти), а також найбільшого історика в сучасній Україні [26, с. 180]. Я. Грицак пояснює застосування періодизації М. Грушевського у 1990-х рр. пошуком нової парадигми для написання історії. Так, у пострадянській Україні відбулося відродження національної парадигми, яка замінила марксистську класову [1, с. 51]. Більшість українських істориків визнали схему української історії М. Грушевського як абсолют [1, с. 52]. Ця схема, зазначає Я. Грицак, становить серцевину модерного українського національного міфу. Національна історія подавалася безперервною, одна українська держава після свого зникнення замінювалася іншою внаслідок боротьби українців проти чужоземного гніту.

Аналізуючи періодизацію українського національного відродження В. Сарбея, І. Колесник висловила думку, що вона зазнала певних перетворень, мала декілька варіантів. Першим дослідниця називає згадану нами схему (1992 р.) формування національної самосвідомості В. Сарбея (без уточнення територіального поширення процесу). Другим І. Колесник вважає періодизацію, запропоновану в 1996 р.: зауважує, що історик доповнив її фрагментами регіонального підходу, поширеного у розвідках О. Прицака та Дж. Решетара [5, с. 17]. Насправді ж обидві періодизації тотожні, у першому варіанті 1992 р. В. Сарбей уже використав регіональний підхід, лише не згадував прізвищ цих істориків.

Певна річ, розробляючи дану тематику, В. Сарбей звертався до досвіду багатьох науковців і таким чином поглиблював розуміння проблеми. Наприклад, слідом за М. Грушевським, «колискою» українського національного відродження визнавав Слобожанщину, другий етап пов'язував із Наддніпрянщиною (а також Петербургом), і на останньому центральне місце надавав Галичині [16, с. 24]. Аналізуючи історико-

регіональний підхід О. Пріцака та Дж. Решетара, за яким дослідники виділили у національному відродженні України п'ять стадій, назвав його цілком виваженим. Втім не погодився із виокремленням Новгород-Сіверської та Женевської стадій. В. Сарбей у цілому сприймав ідею О. Пріцака про існування шести культурних зон в українському національному відродженні (Слобідської України, Гетьманщини, Нової Росії, Правобережжя, Галичини та Буковини, Закарпаття), але зауважував, що автор не враховував хронологічної динаміки процесу [13, с. 359]. Помилковою дослідник вважав позицію П. Магочія про вирішальну роль у розвитку українського національного відродження українських земель під владою Австрійської імперії [8]. Її він повністю не сприйняв [16, с. 24]. Натомість імпонувала В. Сарбею версія І. Лисяка-Рудницького про співпрацю в справі піднесення української національної самосвідомості Наддніпрянської та Галицької України. До речі, його окремі роботи історик вважав класичними у методології українського відродження. В. Сарбей підкреслював, що всі регіони відігравали свою важливу роль у ході національного відродження України.

Розглядаючи процес розгортання українського національного відродження як рух у часі та просторі, особливу увагу науковець звертав на територіальне поширення. Він зазначав, що на середину XIX ст. більшість українських земель становила компактну територіальну цілісність, яка оформилась в основному на базі великих історико-географічних регіонів: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини, Степу (Новоросії) і згодом отримала назву Наддніпрянщини. Без цих земель, наголошував учений, вже не могла існувати українська народність та нація. Наддніпрянська Україна виступала об'єднавчим чинником у процесі становлення, консолідації української нації ще й тому, що своїм природним центром її вважало й українське населення Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття [24, с. 32]. В. Сарбей намагався приділити увагу розгляду різних регіонів, окремі публікації присвятив ролі Києва [14], Петербурга [18], Харківського університету [15], Півдня України [19; 24] в українському національному відродженні.

Необхідно детальніше зупинитися на окремих рисах періодизації національного відродження України В. Сарбеєм. Його рух історик відображав як висхідну. В першій половині XIX ст. лише окремі діячі інтелігенції виявляли інтерес до українського фольклору, в другій вже найширші кола прогресивної громадськості вивчали, популяризували зразки усної творчості та звичаї українського народу [21, с. 7], на початку XX ст. ці процеси набирали масового характеру. В даному випадку чітко простежується модифікація схеми М. Гроха: 1) академічна - розробка вузьким колом академічних інтелектуалів «самої категорії нація»; 2) культурна (культурницька), більш широка мережа патріотів гуртується, починає роботу з поширення в масах національної свідомості; 3) політична - ера масових національних рухів, виникнення національних політичних партій, початок широкої «мобілізації мас» [2, с. 164].

В. Сарбей зауважував, що на початковій стадії національну самосвідомість у концентрованій формі

виражали лише окремі індивіди, їх актуалізоване мислення знаходило відображення у творчому доробку, що сприяло її розвитку (в Україні - це поезія, белетристика, історичні праці), поступово ставало об'єктивною формою суспільної свідомості мас [12, с. 4]. Г. Касьянов подібну побудову називав однобічним процесом усе більшої самосвідомості: з'являється, передусім, серед інтелігенції, після цього передається масам. Даний підхід характерний для інших дослідників, зокрема М. Грушевського, Д. Дорошенка [4, с. 299]. Так, рушійною силою українського національного відродження, у викладі В. Сарбея, постає національно-свідома інтелігенція. Разом із тим, він називає «компонент», який забезпечує тяглість процесу націотворення - народні маси [16, с. 26].

Верхньою межею національного відродження України, за В. Сарбеєм, є 1917 р. - «початок Української національно-демократичної революції, що постала як логічне завершення та апогей усієї попередньої історії українського відродження» [16, с. 21]. Завершення національного відродження України революцією, як це визначав В. Сарбей, окремі історики називають свідченням телеологічного ставлення до революцій [5, с. 18]. Більше того, у роботах науковця помітним є телеологічне ставлення до держави. Про це свідчить, наприклад, розуміння істориком національної ідеї як засобу згуртування українського суспільства в ім'я остаточної мети у майбутньому - досягнення державної незалежності [16, с. 22], а також ставлення до державницьких традицій в історії України, до акту злуки 22 січня 1919 р. тощо.

На думку низки дослідників, у працях В. Сарбея найвиразніше представлена концепція переніалізму. В. Кравченко називає його роботи спробою поєднати народницьку риторіку української історіографії першої третини XX ст. із концептуальними здобутками І. Лисяка-Рудницького. Він зазначає, що в основу розуміння історії України кінця XVIII - початку XX ст. покладено класичну парадигму уярмленої та відродженої нації, складовими частинами виступають переніалістське трактування української нації, колоніальна концепція українсько-російських стосунків, розуміння національного відродження як телеологічного процесу, спрямованого на відродження державності. Історик наголошує, що доба перебування України у складі Російської імперії оцінюється В. Сарбеєм у дусі М. Драгоманова та М. Грушевського - як «пропаший час» [6, с. 132].

Сучасні дослідники вказують, що «історична схема, запропонована М. Грушевським, змушує представляти історію в категоріях лінійного і закономірного розвитку української нації на шляху здобуття державності. Такий спрощений підхід залишає за бортом масу важливих історичних явищ, які складають сутність національної історії [26, с. 182]. С. Світланко, аналізуючи сучасний стан інтелектуального життя українського суспільства, зауважив, що своє важливе місце має посісти нова історична свідомість - звільнена від імперських та радянських історичних стереотипів та міфологем; позбавлена комплексів меншовартості, провінційності та яничарства; заснована на багатовимірному науковому усвідомленні української історії

Аеїопе 4

як історії модерної нації і водночас як частини світової цивілізації [25, с. 448].

Модерністське розуміння проблеми національного відродження, на відміну від примордіалістської версії з ідеєю прадавніх коренів та «природності» сучасних націй [2, с. 85], спирається на здобутки західного українознавства останньої чверті ХХ ст., де поняття національного відродження було модернізоване завдяки конструктивістському розумінню нації, запереченню її цілісного, монолітного характеру. Модерністськими є версії Р. Шпорлюка, П. Магочія, З. Когута, Г. Грабовича, Я. Грицака, Г. Касьянова, які заперечують телеологічний підхід до розуміння українського

історичного розвитку імперської доби, зазначаючи, що творення модерної української нації та державності стало лише одним із можливих результатів, який не був наперед визначеним, детермінованим попередніми обставинами [6, с. 133-134].

В. Сарбей, безумовно, був одним із перших серед істориків пострадянської України, хто розпочав у 1990-х роках розробку національного аспекту в історії України ХІХ - початку ХХ ст. Він запропонував власне бачення процесу національного відродження України, поєднавши ідеї представників радянської і зарубіжної історіографії, що стало важливим етапом у вивченні даної тематики вітчизняними вченими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін / Я. Грицак // Україна Модерна / Відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. - Київ; Львів: Критика, 2005. - Ч. 9. - С. 43-68.
2. Скељчик С.О. Український національний рух (замість післямови) / С.О. Скељчик // Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. - С. 159-167.
3. Караульова О. М. Парадигма українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній науковій думці кінця ХІХ-ХХ ст. / О.М. Караульова // Наукові праці: Наук.-метод. журн. - Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. - Т. 74. - Вип. 61. Історичні науки. - С. 101-106.
4. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г.В. Касьянов. - К.: Либідь, 1999. - 352 с.
5. Колесник І.І. В.Г. Сарбей: портрет історика в інтер'єрі ХІХ ст. / І.І. Колесник // Сарбейські читання: тези виступів всеукраїнського «круглого столу» / Інститут історії України НАН України. - К.: Інститут історії НАН України, 2003. - С. 14-18.
6. Кравченко В. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії / В. Кравченко // Український гуманітарний огляд. - К.: Критика, 2004. - Вип. 10. - С. 115-154.
7. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 145-171.
8. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Павло Магочий // Український історичний журнал. - 1991. - № 3. - С. 97-107.
9. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. - 2000. - № 3. - С. 22-40.
10. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості / Віталій Сарбей // Історія України. - 1997. - № 3. - С. 4-5; № 4. - С. 4-5; № 5. - С. 8.
11. Сарбей В.Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. - 1996. - № 2. - С. 35-46.
12. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХVІІІ - початок ХХ ст.) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. - 1993. - № 7-8. - С. 3-16.
13. Сарбей В.Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця ХVІІІ - початку ХХ ст. / В.Г. Сарбей // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. - Дніпропетровськ, 1997. - Вип. 1. - С. 357-361.
14. Сарбей В.Г. Місце і роль Києва в українському національному відродженні ХІХ - початку ХХ ст. / В.Г. Сарбей // Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 28 лют. 1996 р.). - К., 1996. - С. 57-66.
15. Сарбей В.Г. Місце і роль Харківського університету у започаткуванні процесу українського національного відродження ХІХ - поч. ХХ ст. (причини до історії та історіографії проблеми) // Категоріальний апарат історичної науки. Харківський історіограф. зб. - Харків, 1998. - Вип. 4. - С. 70-80.
16. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. - Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. - 336 с.
17. Сарбей В.Г. Національний рух на Україні в системі загально-визвольної боротьби // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму. - Київ-Запоріжжя, 1991. - С. 118.
18. Сарбей В.Г. Петербург у контексті історії українського національного відродження кінця ХVІІІ - початку ХХ ст. / В.Г. Сарбей // Історія України. - 1998. - № 37. - С. 2.
19. Сарбей В.Г. Південь України на початку українського національного відродження ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. - К.: Рідний край, 1999. - Вип. 7. - С. 59-64.
20. Сарбей В.Г. Розвиток української національної самосвідомості / В.Г. Сарбей // Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. - С. 30-43.
21. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. - 1991. - № 5. - С. 3-16.
22. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація української нації в другій половині ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Історія України. Від найдавніших часів до кінця ХІХ ст.: Курс лекцій. Навч. посіб. для студ. вузів. - Кн. 1. - К.: Либідь, 1991. - С. 561-571.
23. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація української нації в період утвердження і розвитку капіталізму. - К.: Наук. думка, 1989.
24. Сарбей В.Г. Становлення української нації / В.Г. Сарбей // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ - початок ХХ ст.): [колективна наук. монографія у трьох частинах] / Відп. ред. Сарбей В.Г. - Ч. 1. - К., 1999. - С. 28-59.
25. Світланко С.І. Українська історична свідомість у контексті етнонаціонального поступу / С.І. Світланко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Запоріжжя: ЗНУ, 2006. - Вип. ХХ. - С. 443-449.
26. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. - К.: Київ, 2007. - 376 с.

Рецензенти: Дарієнко В.М., д.і.н., професор, Херсонський економіко-правовий інститут;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.